

POL STRATERN

90 DƏQİQƏDƏ
ARİSTOTEL

BAKİ
FƏLSƏFƏ
AKADEMİYASI

Pol Stratern

90 Dəqiqədə Aristotel

Pol Stratern

90 Dəqiqədə Aristotel

Tərcüməçi: **Araz Əliyev**

Redaktor: **Qoşqar Abbas**

Korrektor: **Aqşin Aşırov**

Dizayn və tərtibat: **QR**

54 səhifə

© Paul Strathern, 1996

© Bakı Fəlsəfə Akademiyası, 2021

www.bakupphilosophy.com

bakupphilosophy@gmail.com

Pol Stratern

Şotland-İrland əsilli yazıçı Pol Stratern 1940-cı ildə Londonda doğulub. Dublin Trinity kollecində fəlsəfə təhsili alıb. 1972-ci ildə *“Həbəşistanda bir fəsil”* adlı əsəri ilə Somerset Moem mükafatına layiq görülüb. Beş romanı ilə yanaşı səfər təəssüratları, elm, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, tibb və iqtisadiyyat mövzulu çoxsaylı kitabların da müəllifidir. Kimya tarixi ilə bağlı *“Mendeleyevin arzusu”*(2000) əsərinə görə Aventis mükafatına layiq görülüb. İqtisadiyyat tarixi ilə bağlı araşdırmalarının yer aldığı *“Dr. Strenclovun oyunu”*(2001) ilin *“Google business”* kitabı seçilib. *“90 dəqiqədə filosoflar”*, *“Böyük düşüncə: Dünyanı dəyişdirən elm adamları”* kimi qısa kitab seriyalarının müəllifidir. Yetəri qədər ağır mövzular haqqında şotland açıqlığı və irland yumoru ilə olduqca aydın şəkildə yazan müəllif Kinqston Universitetində riyaziyyat, elm və fəlsəfə üzrə mühazirələr oxumuş, əsərləri iyirmidən çox dilə tərcümə edilmişdir.

Məşhur əsərləri arasında *“Mediçi: Renessansın xaç atası”*(2003), *“Napoleon Misirdə”*(2007), *“Rəssam, filosof və döyüşçü: Leonardo, Makiavelli və Borcia - qaçınılmaz gizli müqavilə”*(2009) *“Venesiya ruhu: Marko Polodan Kazanovaya”*(2012), *“Periodik cədvəl”*(2015) yer alır. Ən sonuncu kitabları arasında *“Borcialar”*(2019), *“Yüksəlmə və çöküş: On imperiyada dünya tarixi”*(2019) kimi maraqlı doğran əsərlər var. Pol Stratern hazırda Londonda yaşayır.

Akademiyadan

“90 dəqiqədə Aristotel” Bakı Fəlsəfə Akademiyasının sayca dördüncü kitabıdır. “Hər kəs üçün fəlsəfə” ideyasına sadıq qalaraq daha çox oxucunu fəlsəfə ilə tanış etmək, dilimizdəki mənbə məhdudiyyətini aradan qaldırmaq məqsədi ilə kitabı oxucularımıza təmənnasız elektron formada təqdim edirik.

Kitab Bakı Dövlət Universitetini fəlsəfə tarixi ixtisası üzrə doktorantı Araz Əliyev tərəfindən heç bir qarşılıq güdülmədən, təmənnasız olaraq tərcümə edilmişdir. Kitabın tərcümə prosesi ilk öncə türk dilindəki nəşri üzərində başlanılmış, lakin daha sonra bu nəşrdəki çatışmazlıq və xətlər nəzərə alınaraq kitab rus və orjinal ingilis dilli nəşrləri əsasında yenidən tərcümə və korrektə edilmişdir. Tərcümə əsnasında kitabın bədii xüsusiyyətləri, o cümlədən müəllifin yazı üslubu və dili qorunmuş, tərəfimizdən bəzi mübahisəli ifadələrin ayrıca izahı verilmişdir.

Bakı Fəlsəfə Akademiyası olaraq türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən kitabların böyük əksəriyyətini, həmçinin digər dillərdən qarşılıqsız tərcümə edilən kitabları təmənnasız və ya elektron formada yayımlayacağıq.

Hörmətlə,
Bakı Fəlsəfə Akademiyası
Bakı, 2021

Mündəricat

Ön söz | 7

Aristotelin həyatı və əsərləri | 9

Son söz | 37

Aristotelin əsərlərindən seçmələr | 40

Əhəmiyyətli fəlsəfi hadisələrin xronologiyası | 47

Aristotelin həyatının xronologiyası | 50

Aristotel dövrünün xronologiyası | 51

Tövsiyə olunan ədəbiyyat | 52

Ön söz

Aristotel böyük ehtimalla elmin bir çox sahəsində uğurlu olan ilk və ən böyük ensiklopedik elm adamıdır. Özündən sonra balıqqulağının formasından sonsuzluğa, ruhun təbiəti və metereoloji fenomenlər, şeir, incəsənət və yuxuların yozumu haqqında müxtəlif mövzularda əsərlər qoymuş, yönəldiyi bütün bilik sahələrində öz izlərini həkk etmişdir (riyaziyyat sahəsindən başqa, çünki bu sahədə üstünlük ənənəvi olaraq Platon və platonçu təlimlərdə qalmışdı). Digər şeylərlə yanaşı Aristotel məntiqin də banisi hesab edilir.

Aristotel, insan idrakında dünya haqqında fikirlərimizi bir sistemə gətirməyimizə imkan verən fərdi kateqoriyaların varlığını ilk fərqləndirən şəxs idi. Lakin son əsrlərdə biliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq donmuş kateqorial strukturlar insan idrakının sərhədlərinin daha da genişlənməsinə mane olur.

Bu düşüncə sistemi biliyin yalnız müəyyən, əvvəlcədən təyin olunmuş və çoxu çıxılmaz vəziyyətə gətirib çıxaran yollarla irəliləməsinə imkan verirdi. Tamamilə fərqli bir yanaşma üçün ehtiyac yetişmişdi. Bütün bunların nəticəsində müasir elm dünyası meydana gəlmişdi.

Aristotelin düşüncə sistemini tükətməyimiz üçün iyirmi əsrdən çox vaxt sərf etməyimiz onun dərinliyinin və elmi etibarlılığının təsdiqidir. Aristotel sisteminin tənəzzülü belə düşüncəni narahat

edən bir sıra yeni fəlsəfi sualların ortaya çıxmasına təkan verdi. İnsan öz idrakının inkişafında başqa hansı məhdudiyyətlərlə qarşılaşacaq?

Mövcud düşüncə tərzimizin sərhədləri haradadır?

Bu sərhədlərin digər tərəfində nə var?

Aristotelin həyatı və əsərləri

Şimali Yunanıstanda Xalkidiki¹ yarımadasındakı kəndlərdən biri olan Stagiranı əhatə edən yamaclarının təpsində çox da nəzərə çarpmayan Aristotel heykəli yer alır. Filosofun donuq üzü şam ağacları ilə örtülmüş təpələrin üzərindən uzaqlara, Egey dənizinin mavi sularına baxır. Ağ mərmərdən hazırlanmış heykəl günəşin qızmar şüaları altında parıldaır. Aristoteli çiyinlərindən açıq geyimlə təsvir edən heykəlin sol əlində bir az zərər görmüş kağız topası var (Deyilənlərə inansaq, heykəldəki bu kiçik zərər hədiyyə əşyalara düşkün, xatirə ovçusu argentinalı bir professorun əməyinin nəticəsidir). Heykəlin ucaldığı təməl daşının üzərində isə yunanca bu sözlər yazılıb – “Stagiralı Aristotel”.

Aristotel e.ə. 384-cü ildə Stagirada dünyaya göz açıb. Ancaq burada yerləşən heykəlin əksinə Aristotelin doğulduğu yer müasir Stagira deyil - əlimdə tutduğum bələdçiye görə - qalıntıları günümüzə qədər gəlib çatmış və burdan elə də uzaq olmayan eyni adlı antik kənddir. Mərmər Aristotellə xəyal qırıqlığına uğrayan görüşümdən sonra tarixi qalıntıların olduğu kəndə doğru yola çıxdım. Məktəbdən bir az əvvəl çıxmış və evə gedən bir “Bətmən”² qara, plastik arxalığı ilə çevrilib sahili göstərərək mənə o antik kəndin çox yaxında, sahilə doğru uzanan yolun bir az aşağısında olduğunu izah etdi.

1. *Xalkidiki* - Yunanıstanın Şimal Şərqində yerləşən yarımada

2. Red. - Müəllif qarşılaşdığı məktəb şagirdini “Bətmən”-ə bənzədir.

Dənizə qədər enən bu dağılmış yolda qovurucu istinin altında 1 saata yaxın yol getdim. Qayalıq təpələrin üzərində dəlilər kimi guruldayan göy şiddətli fırtınanın xəbərçisi idi. Nəhayət bir sürücü məni öz avtomobili ilə tərk edilmiş sahil qəsəbəsi və mədənci sığınacağına qərribə bir qarışığı olan Stratonion kəndinə qədər gətirməyə razı oldu. Tənha sahilə qapalı olan bir kafeni təmir edən dülgərdən antik Stagiranın şimal istiqamətinə uzanan köhnə yolun bir az uzağında olduğunu öyrəndim.

Deməli yenidən piyada yeriməli olacaqdım. Çünki məni öz avtomobili ilə gətirən xeyirxah sürücü indiye qədər çoxdan 7 təpəni aşmışdı və yaxınlıqda heç bir avtomobil gözə dəymirdi. Xəzan yağışlarının ölkənin bu hissəsində çox daha şiddətli ola bildiyini öyrənməyim çox da uzun çəkmədi. Mənə sonsuzmuş kimi uzun gələn bu müddət ərzində bir qaya çıxıntısının altında gözlədim. Bu arada Tufanda³ olduğu kimi sellər ağacsız təpələrdən aşağıya doğru axırdı. Qaranlıqda ətrafımı saran şimşəklər çaxır, göy gurultusu isə ətrafı inlədirdi. Təbiətin bu hayküyü sona çatanda nə axtardığım qalıntıları, nə də məni Stagiraya geri aparacaq bir avtomobil tapa bilmişdim. İliklərimə qədər islanmışdım və məni aldadaraq yanlış Satagiraya gətirən Aristotel heykəlini əsəblə yada salırdım. Bu açıq-aydın saxtakarlıq idi. Müasir Stagiranın sırf eyni adı daşdığı üçün özünü Aristotelin doğum yeri olaraq müdafiə etməyə haqqı yox idi. O zaman eyni məntiqlə Yeni Orleanda da Orleanlı əzizə Janna Darkın heykəlini ucalda bilərdiniz. Bu səfərə xərclədiyim pula gözəl bir Aristotel kitabı ala bilərdim.

Aristotel Makedoniyanın Yunanıstana məxsus ərazisində yerləşən bir kənddə, antik Stagirada dünyaya gəlmişdi. Müasir dövrümüzdə yunanlar türklərə nə qədər hörmət bəsləyirlərsə,

3. *Tufan* – müəllif müqəddəs kitabdakı "Böyük Tufan" bölmünə işarə edir.

e.ə. IV əsrdə də makedoniyalılara qarşı eyni dərəcədə rəğbətlə yanaşırdılar. Ancaq Stagira ana vətəndən tamamilə ayrılmamışdı. Bura Kikland adalar qurupuna bağlı olan Androsdan gəlib buraya yerləşən yunan kalonyası idi.

Aristotelin atası Nikomax Makedoniyalı İsgəndərin babası olan Makedoniya kralı III Amintasın şəxsi həkimi idi. Daha sonra dərin dostluğa çevrilən bu münasibət görünüşə görə Nikomaxa ciddi sərvət qazandırmışdı. O, Stagira ətrafında və Yunanıstanın bəzi bölgələrində müllər əldə etmişdi. Gənc Aristotel təcrübəli həkimlərin əhatəsində böyümüşdü, ancaq atasını erkən yaşda itirmişdi. Bundan sonra Anadoludakı kiçik Yunan şəhəri olan Atarneusa⁴ göndərilərək dayısı Proxenosun himayəsinə verildi. Bir çox gənc miras sahibinin etdiyi kimi Aristotel də özünə qalan mirası sovurmaqda çox da gecikmədi. Köhnə və o qədər də güvənə bilməyəcəyimiz mənbələrə görə Aristotel sərvətini şərab, qadın və əyləncələrə yatırmış, hətta ən nəhayət borca düşdüüyü üçün bir müddət orduda xidmət etməli olmuşdu. Otuz yaşında isə məmləkəti olan şəhəri yenidən tərk edərək Platonun akademiyasında təlim görmək üçün Afinaya getmişdi. Burda isə 8 il qalmışdı.

Orta əsrlərin müqəddəs qaynaqlarını araşdıran və Aristoteli bir müqəddəs kimi qəbul etməkdə qərarlı olan müdrik şəxsləri bu cür mənbələri görməzdən gəlirdilər. Öz bioqrafiyalarına onun adını pisə çıxaracaq bu cür məlumatları, ünsürləri ya heç daxil etmir, ya da birbaşa olaraq yalanlayırdılar. Onlar Aristotelin gəncliyini tamamilə fərqli bir şəkildə keçirdiyinə əmin idilər. Ancaq Aristotelin gənclik dövrü ilə bağlı ikinci bir antik rəvayət də var idi. Çox daha sadə və sıxıcı (amma düzünü desək, daha inandırıcı) olan bu mənbəyə görə Aristotel Akademiyaya daxil olarkən 17 yaşı var

4. *Atarneus* – Anadolu yarmadasının Egey dənizi sahillərindəki kiçik şəhərçik.

idi. Lakin Aristotelin həyat hekayəsi ilə bağlı bu versiyada da gənc filosofun bir növ “coşğunluq çağından” keçdiyi qeyri-müəyyən şəkildə də olsa xatırlanır.

Aristotel Akademiyada çox qısa müddət ərzində rahatlıq tapır və özünü bütünlüklə təhsilinə həsr edir. Yaşıdları arasında ən ağıllı şəxs olaraq nüfuz qazanması və Platonun şagirdliyindən yaxın dostuna çevrilməsi də çox çəkmədi. Görünüşə görə, Aristotel başlanğıcda Platona demək olar ki, sitayiş edirdi. Hətta tələbəliyinin əvvəlində onun 100-də 150% Platonun təliminin tərəfdarı olduğundan əminik. Fəlsəfəsi Platonun prinsiplərinə əsaslanırdı. Amma Aristotel, adı Platon belə olsa bir ustadın arxası ilə getməyəcək qədər özbaşına, azad düşüncəli birisi idi. Özü üçün örnək aldığı Platonun əsərlərində nə vaxt bir ziddiyyət (və ya bir səhv) tapsa, bunları Platona bildirməyi öz vəzifəsi hesab edirdi. Bu əməli də tədricən ustadının qəzəbinə səbəb olurdu. Görüşünə görə öz dövlətinin bu iki ən böyük şəxsiyyəti heç vaxt mübahisə etməməklə yanaşı, aralarında müəyyən bir məsafə saxlamağı da uyğun hesab etmişdilər. Platonun Aristoteli “yeriyən ağıl” və evini isə “kitab dükkkanı”na bənzətdiyini bilirik. Bu bənzətmələr Aristotelin məşhur kolleksiyasına işarə vurmaq üçün idi. Hər şeyə qarşı doymaq bilməyən marağa sahib olan gələcəyin parlaq ulduzu sahib ola biləcəyi bütün nadir kitabları satın alırdı. Beləliklə də, dünyada şəxsi kitabxanaya sahib olan ilk şəxslərdən biri olmuşdu.

Gənc akademik ya özünə miras qalan mülklər, ya da sonradan əldə etdiyi sərvət sayəsində kifayət qədər gəlirə malik idi. Qısa müddət ərzində mənəvi davranışları və buna uyğun həyat tərzi ilə (bu həyat tərzi müdrikliyinə uyğun gəlirdi) bütün Afinada nüfuz qazanmışdı. Dövrümüzə qədər gəlib çatan məlumatlara görə Aristotel pəltək danışan, cılız ayaqları olan çəlimsiz biri idi.

Bər-bəzəkli şeylər geyinməsi cılız görünüşünü aradan qaldırmaq üçün idi. Sandalları⁵ və geyimləri hər zaman son modaya uyğun idi və barmaqları bahalı daş qaşla örtülmüş üzüklərlə bəzədilmişdi. Yoxsul biri hesab olunmayan Platon belə Aristoteli kitabxanasından dolayı qısqanırdı. Yaşamış olduğu rahat həyata baxmayaraq Aristotelin ilk dövrlərdəki əsərləri (itmiş olanlar) ümumilikdə mövcudluğun mənasızlığını və ölümdən sonrakı həyatın sevincini araşdıran dialoqlardan ibarət idi.

Zaman keçdikcə Aristotel həyatın nəzəri və praktiki tərəflərinə qarşı duyduğu bilgi açlığını cilovlaya bilmədi. Aristotel daha “dünyəvi” bir insan idi. Bu səbəblə Platonun təlimini daha çox gerçəklərlə müqayisə etməyə başladı. Platon qavradığımız dünyanın görüntülərdən meydana gəldiyini düşünürdü. Ona görə gerçək olan əslində qavradığımız dünyanın arxasında duran şəkillərə və formalara bənzəyən ideyalardır. Görüntülər dünyasının obyektləri ancaq əsas olan ideyalar dünyasına uyğun olduqları ölçüdə gerçəkdirlər. Ona görə, mənim hazırda küçədə aşağı doğru hərəkət etməkdə olduğunu gördüyüm qəhvəyi köpək, köpək ideyasına (ya da şəklinə) uyğun gəldiyi üçün bir köpəkdir. Bununla birlikdə qəhvəyi olmasının səbəbi də onun qəhvəyilik ideyasının (ya da idealının) bir hissəsi olduğu üçündür. Əsl gerçəklik qavranıla bilən dünyanın arxasında, ideyalar dünyasında.

Platon dünyanı nəticə etibarilə dini əsaslardan yola çıxaraq şərh etdiyi halda, Aristotel həqiqi elmi mövqedən yanaşmağa meyli idi. Bu səbəblə də dünyanı sadəcə olaraq gerçəklikdən uzaq olaraq ifadə etmək ona yad gəlirdi. Lakin onun da seçdiyi düşüncə yolu düz deyildi. Əvvəlcə faktları və obyektləri birinci və ikinci olmaqla

5. Antik Yunanıstanda insanların istiafdə etdikləri bir neçə çeşid ayaqqabı çeşidi fərqlənirdi. Əksəriyyəti dəridən hazırlanır və ayağa bağlanırdı.

substansiyalara ayırmışdı. Aristotelə görə, ilkin substansiya əlbəttə ki, dünyaya aid şeylər idi, ikinci olanlar isə ideyalar və şəkillər. Başlanğıcda bu substansiyalardan hansının gerçək olduğu haqqında qərarlısı idi. Qərarlısızlığına təsir edən amillərdən biri də şübhəsiz ki, Platona duyduğu hörmət idi (nə də olsa Platon bu fikirləri ilk olaraq ortaya atan yaşlı müəllimi idi). Amma içərisində yaşadığı dünyanın gerçək olduğu görüşü Aristoteldə get-gedə ağırlıq qazanmış, beləliklə də Aristotel Platondan uzaqlaşmağa başlamışdı.

Metafizika ilə bağlı təlimlərində Platona açıq aydın bağlı qalmasına rəğmən zaman içərisində onun fəlsəfəsini tərsinə çevirdiyini belə demək olar. Platon formaları ideya olaraq görərkən, Aristotel formaları (ya da öz deyimi ilə “universal olanları”) dünyadakı substansiyalara daxil olan və tək başına var olmayan həqiqətlər olaraq görürdü. Aristotel Platonun ideyalar təliminə qarşı dağıdıcı argument formalaşdırmışdı. Lakin tənqidlərinin özünün formalaşdırdığı universallar nəzəriyyəsi üçün də keçərli olduğunu anlamamışdı deyəsən. Tarix ərzində bunun fərqi nə varmayan təkə özü olmamışdı və bu vəziyyət düşüncə tarixində önəmli nəticələrə səbəb olmuşdu. Platonun anlayışları Aristotelin dəyişdirilmiş təlimləri formasında orta əsrlər fəlsəfəsi üzərində çox ciddi təsir yaratmışdı. Əsərlərin bol miqdarda qaranlıq nöqtələrə sahib olması və açıq aydın ziddiyyətlərə malik olması bir şans idi, çünki anlayışları haqqında formalaşdırılan bir-birindən fərqli şərhlər orta əsrlər müdrikləri arasında sonu gəlməz müzakirələrə səbəb olmuşdu. Yanılmalar, kilsənin təlimlərindən uzaqlaşan fikirlər, bidətçi təlimlər və şeytanın insanların qulaqlarına fısıldadığı yanlış şərhlər haqqındakı bu müzakirələr sayəsində ən azından müəyyən bir fəlsəfə ilə məşğul olmaq fəaliyyəti tarix boyu ayaq üstündə dayanmağı bacarmışdı. Bəzi ciddiyyə alınması lazım

olan müdriklərin fikrincə, haqqında danışdığımız müzakirələrin bir qismi sadəcə yazı və tərcümə xətaları barəsində idi və bu xətalər yazılı əsərlərin üzünü köçürən orta əsr katiblərinin zaman içərisində aşınmış əsərlərdəki (perqament⁶) oxunması mümkün olmayan kəlmələri öz düşüncələrinə görə tamamlamalarından qaynaqlanırdı.

Platon 347-ci ildə öldü və Akademiyanın rəhbərliyi boş qaldı. Platonun ən çalışqan tələbələrindən bir qrupu bu hörmətli məqamın ancaq tək bir adam tərəfindən doldurula biləcəyinə inanırdı. Lakin çox vaxt özlərini bu mövqeyə layiq görən bu şəxslər, bir-birindən fərqli olaraq tək bir adamı özlərini düşünürdülər. Aristotel də bu baxımdan istisna təşkil etmirdi. O, Platonun dayısı olan Speusipposun bu vəzifəyə gətirilməsini nifrətlə qarşılamışdı. Speusipposun hal-əhvalının hər zaman pis olduğu rəvayət edilir. Hətta bir dəfə dərs vaxt hürdüyü üçün bir iti quyuya atdığından bəhs edilir. Deyilənlərə görə, ən açıq aydın xidmətlərindən biri təndirlərə atılacaq odunların daşınmasını asanlaşdıracaq mexanizm kəşf etməsi idi. O dövrdə Akademiyanın etibarını qoruyacaq olan şəxsin Speusippos olması taleyin ironiyası idi. Speusipposun sonu da hüznü olmuşdu.

Kinik Diogenlə Afina agorasında girişdiyi mübahisə nəticəsində insanların gözündə rəzil vəziyyətə düşür və utancından intihar edir. Speusipposun düşüncələri iki min il ərzində düşüncə dünyasının təməlini təşkil edən Aristotellə mənəvi olaraq rəqabət apara biləcək vəziyyətdə deyildi. Akademiyanın rəhbərliyinə onun gətirilməsi isə sadəcə olaraq Platonla olan qohumluq əlaqələrinə əsaslanırdı. Təyinat qərarı açıqlandığı zaman haqsızlığa məruz

6. *Perqament* - Antik Yunanıstanda yazı yazmaq üçün istifadə olunan qurudulmuş dəri

qaldığını düşünən Aristotel Afinanı tərk etdi və onun kimi haqsızlığa uğradığı düşünən dostu Ksenokrat da onun arxasınca getdi.

Aristotel Egey dənizini aşaraq gəncliyinin keçdiyi Atarneusa getdi. Anadolunun bu hissələri o vaxtlarda Xədim Hermias adlı yunan muzdlu döyüşçüsünün nəzarəti altında idi. Hermias Afinaya səfərlərinin birində ziyarət etdiyi Akademiyadan olduqca təsirlənmiş biri idi və bu səbəblə də Aristotela qucaq açmışdı. Hermias Atarneusu Yunan mədəniyyətinin mərkəzinə çevirmək istəyirdi. Böyük şəhərdən gəlmiş olan bu tanınmış intellektual da ona bunu necə bacaracağı haqqında bəzi fikirlər verə bilərdi.

Aristotelin siyasət fəlsəfəsi əksəriyyət etibarilə fərqli tiplərdəki dövlətlərin, yəni monarxiyanın, tiranlığın, oliqarxiyanın və demokratiyanın və bunların ən yaxşı şəkildə hansı formada idarə oluna biləcəyinin analizindən meydana gəlir. Aristotel siyasətdən yaxşı başı çıxan biri idi. Bu səbəblə, Platonun idealist dayaqlarının əksinə pragmatik vəziyyəti müdafiə edirdi. Platon "Dövlət" əsərində filosof kralın utopik dövlətini necə idarə etməsi gərəkdiyindən danışır (bu dövlət idarəçiliyi bütün utopiyalarda olduğu kimi olduqca dözülməz bir diktatorluqla sona çatmışdı). Aristotel isə gerçəklikdə var olan bir dövlətin necə idarə olunmasına ehtiyac olduğunu ortaya qoyur.

Biologiya sahəsinə qədər uzanan müşahidələrinə görə dövlət icması təbii olaraq meydana gəlmişdi. Təklif etdiyi tədbirlər isə çox vaxt Makiavellini xatırladırdı. Aristotel siyasətin necə işlədiyindən xəbərdar idi. Eyni zamanda siyasətin bir işə yaraması üçün olduqca effektiv olmasına ehtiyac olduğunu da bilirdi. Bu təbii ki, onun ideallara sahib olmadığı mənası gəlmir. Bir bütöv olaraq baxıldığı zaman Aristotela görə, ağıl başında olan bir dövlətin məqsəd və məramı, özü kimi təhsilli insanlardan meydana gələn

zümərə yaratmaq və onları qorumaqdır. Ancaq bunun hər zaman mümkün olmadığını da qəbul edirdi. Aristotela görə, uğurlu bir tiranlığın həqiqi bir tirana ehtiyacı var idi. Ancaq polis dövlətində təhsilli elit təbəqə üçün yer yox idi. Aristotel bir nöqtədə tiranlığın alternativ formalarından da bəhs edir. Buna görə, tiran qəbul edilə bilən, mülayim şərtləri yarada bilmək üçün dindar olduğu obrazını yarada bilər. Aristotelin bir tiran olan Hermiasa təlim verərkən çox güman ki, daha asan olan yolu seçdiyi iddia edilir. Ancaq məncə, bu fikir o qədər də ağıla uyğun deyil. Bununla Aristotelin tək tip insan yaratmaq istədiyini, xalqın terrora məruz qalması və soyulması, insanların böyük ictimai binaların tikintisində işlədilməsinə tərəfdar olduğunu demirəm. Eyni zamanda insanların böyük bir liderin varlığına ehtiyac duyduqlarını xatırlamaları üçün ara sıra kiçik müharibələrin baş verməsi kimi, həqiqi tiranlığın da öz varlığını davam etdirmək üçün tipik və zəruri fəaliyyətlər üzərində çalışdığını demək istəmirəm (Aristotelin bu analizi daha çox Platonun filosof kralına, həm də Səddam Hüseynin siyasətinə uyğundur).

Aristotel siyasi fəlsəfəsini formalaşdırdığında artıq gənc bir insan deyildi. Hermias onu qanadlarının altına aldığı zaman hələ Platonun “Dövlət” əsərinin təsirində idi. Ancaq bu şərtlər altında belə Platonun filosof kral ilə bağlı təlimini mövcud şərtlərə uyğunlaşdırmış olması mümkündür. Ona görə, bir tiran olan Xədim Hermiasın filosof olmasına ehtiyac yox idi. Yetər ki, o bir filosofun tövsiyyələrinə qulaq asacağına təminatını vermiş olsun. Aristotel hər hansı müasir siyasət nəzəriyyəçisinin tərəfsizliyi ilə fərqli dövlət formalarına yönəlmiş təhdidləri araşdıraraq, məsələn, hansı şərtlərin bir çevrilişə səbəb olacağı, monarxiya, aristokratiya, demokratiya və tiranlıqların öz varlıqlarını necə qoruyub saxlaya biləcəyi haqqında təkliflərə yer verdiyi kataloqlar formalaşdırmışdı.

Aristotel yetkinlik çağına gəldiyində hələ də bir dandy⁷ idi. Amma buna baxmayaraq bir o qədər də sadə idi (sadə bir geyim və sandalları ilə sərhədlədiyi geyiminə baxsaq, sadəcə ölçülü bir şəkildə modaya olan həvəsini təmin edə bilirdi). Sonra birdən-birə onu yaxından tanıyan hər kəsi təəccübləndirəcək şəkildə eşqə düşür. Onun adı Pifiya idi və Hermiasın sarayında yaşayırdı. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Pifiya Hermiasın bacısı idi, bəzilərinə görə isə onun övladlıq qızı idi. Bəzi (əslində daha çox güvənilən mənbələrə görə) əslində Hermiasın cariəsi idi (Hermiasın bioloji əngəli nəzərə alındığında bu iş Pifiya üçün olduqca keyfli bir peşə olmalı idi). Rəvayətlərdəki ziddiyyətlər Pifianın bir növ saray cariəsi olması ehtimalını deməyə imkan verir. Görəsən Aristotel professor Unrat və onun “mavi mələyin” ilkin örnəyi ola bilərmidi?⁸

Hər nə isə: Pifiya Aristotelin arvadı⁹ olduğu zaman bakirə deyildi. Bunun Aristotelin aşağıdakı qeydindən başa düşə bilirik: “Bir kişinin öz arvadından başqa bir qadınla, bir qadının da öz ərindən başqa bir kişi ilə olan cinsi münasibətinə gəlcə, rolları ər və arvad olduğu müddətcə bu cür münasibətlərdə olmaq qəti şəkildə və hər şərt altında qadağan olmalıdır”.

Buradan çıxara biləcəyimiz nəticə odur ki, o dövrdə evlilikdən əvvəl cinsi münasibət normal qarşılanan bir şey idi. Yuxarıdakı sitat

7. Dandy – moda həvəskarı olan, həddən artıq geyim-gecimə düşkün olan insan.

8. Pol Stratern burada Henrix Mann tərəfindən qələmə alınmış “Professor Unrat” əsərinə diqqət çəkir. Professor Unrat çox nüfuzlu və çevrəsində tanınmış şəxsdir. Lakin bununla yanaşı bir küçə qadını ilə münasibət yaşayan bir adam idi. Kitabın motivləri əsasında daha sonra “Mavi mələk” adı ilə film çəkildi. Mavi mələk obrazını Marlen Deitrix canlandırmışdı.

9. *Red.* - Kitabda ifadə olunan bəzi sözlərin patriarxat xarakterli olduğunu başa düşürük. Ancaq müəllifin dilini və xüsusilə də Aristotelin yaşadığı dövrün gender münasibətləri nəzərə alaraq bu sözləri əslinə uyğun saxlamağı uyğun gördük.

Aristotelin evlilik institutunun zədələnməsi ilə bağlı düşüncələri arasında yer alır. Aristotel haqqında xüsusilə insanlar arasındakı münasibətlərdən bəhs olunduğunda çox güman ki, öz sərhədli şəxsi təcrübələrini ümumiləşdirdiyi fikri mövcuddur.

Məsələn, ən uyğun evlilik yaşının kişilərdə 37, qadınlarda isə 18 yaş olduğunu düşünürdü. Bu yaşlar eynilə özünün və Pifiyanın evləndiyi yaşlarla eynidir. Şəxsi olaraq Aristotel ritorika və mübahisə sahələrində parlaq bir şəxs ola bilərdi, ancaq xəyal gücü onun çox da istedadlı yönlərindən biri deyildi.

Xəyal gücü zəif və üstəlik də quru bir ciddiyyətə sahib olan Aristotelin yazmış olduğu “Poetika” əsəri ilə bu günə qədər ədəbiyyat haqqında yazılmış əsərlərin ən ciddisini yazmış olması da əlbəttə ki, ironik haldır. Buna qarşılıq olaraq bir şair kimi bütün filosofların ən bacarıqlısı olan Platon tanrı və qəhrəmanlıq mədhiyyələri xaricindəki bütün şairanə əsərlərin qadağan edilməsinin gərəkli olduğunu deyirdi (bu anda insanın ağılına “Platon bizi nələrdən məhrum etmək istəyirdi?” sualı gəlir). Aristotel isə şeir sənətinə artıqlaması ilə önəm verir və onu fəlsəfəyə daha yaxın olduğu üçün tarixdən daha önəmli hesab edirdi. Aristotela görə, tarix sırf tək-tək hadisələrlə maraqlanırdı, amma şeir sənəti universallığa daha yaxın idi. Məhz bu nöqtədə də özü ilə ziddiyətə düşür və çox güman ki, Platonun dünya görüşünü ötürürdü. Aristotelin “Tragediya ruh qıcıqlansın deyə yazıqlıq duyğusu və qorxu oyandırır” şəklindəki cümləsi təməl bir baxışdır. Özü də dərin düşüncəli və ümumiyyətlə ciddi biri olduğu üçün tragediyanın analizi sahəsində uğurlu biri idi. Lakin daha şən oyunlarda, məsələn, komediyada Aristotelin oxşar analitik uğurlarından bəhs etmək mümkün deyil. Onun fikrincə, komediyada pis insanlar təqlid edilir və gülüş obyektı olan çirkinliyin gülməli şəkildə çılpalığıdır. Ən dahiyənə estetika belə

incəsənət tərəfindən yaradılan qarmaqarşıqlığı aradan qaldırmaq məsələsində ancaq kiçik bir addım ata bilər. Lakin komediyanı təməllərinə qədər analiz etmək istəyən bir şəxs, banan qabığına basıb yığılan birinə çevrilir.

Aristotel evlənməsindən qısa müddət sonra Assosda bir məktəb qurur. Üç il sonra da Lesbos adasındakı Metilen şəhərində yerləşir və orda da bir məktəb qurur. Aristotelin o dövrdə bitki və heyvan növlərinin təsnifatı ilə maraqlandığı məlumdur. Nümunələrini daha çox ətrafı demək olar ki, dağlarla əhatə olunan Geras körfəzinin sahilində axtarmağı sevirdi. Bu körfəzin mavi suları Olimp dağının yamacının dibində yer alır və günümüzdə belə eynilə o dövrdə olduğu kimi hələ də möhtəşəm bir görüntüyə sahibdir. Yamaclar yaz aylarında bir növ çiçək tarlasını xatırladır. Aristotelin zamanında burada canavarlar, vəhşi donuzlar, vaşaqlar və dağlarda ayılar yaşayırdı. Dünyanın ilk təbiət səyyahı üçün əvəz olunmaz bir cənnət. Təbiət haqqındakı əsərlərində Aristotel siniflər və növlər yerarxiası formalaşdırmağa çalışırdı. Ancaq əlində o qədər nümunə var ki, bunların ağırlığının altından qalxmaqda çətinlik çəkirdi. Təbiətin bir məqsədinin və hər xırdalığın bir vəzifəsinin olduğundan əmin idi. Təbiətdə hər şeyin bir mənasının olduğunu iddia edirdi. Biologiyanın Darwinin təkamül nəzəriyyəsi sayəsində bu faktlardan bir addım daha irəli gedə bilməsi üçün iki min ildən çox zaman keçməsi lazım gəldi.

Aristotel hələ sağ ikən Yunan dünyasının ən böyük zəkası olaraq qəbul edilirdi. Bu arada Makedoniya kralı II Flipp Yunanıstanı məğlub etmiş və bir-biri ilə çekişmə halında olan şəhər dövlətlərini tək bir dövlətdə birləşdirmiş, öz hakimiyyəti altına almışdı. Filipp Aristotela dikbaş oğlu İsgəndərin müəllimi olmasını təklif etdi. Nə də olsa Aristotel, daha öncədən atası da Filippin atasının şəxsi

həkimisi olduğu üçün ailədən biri hesab olunurdu. Beləliklə, çox istəklisi olmasa da özünü məsuliyyətli hiss etdiyi üçün krallığın təklifini qəbul etdi. İstəməyə istəməyə Makedoniyanın paytaxtı Pella-yə yollandı. Pella dövrümüzdə beş altı sütundan və çinqil daşı mozaikalarından ibarət bir xərabədir. Bu xərabələr Selanikdən Yunanıstan qərb sahillərinə qədər uzanan magistral yol üzərində yerləşir. Buralarda Antik Yunanıstanın ilk paytaxtının olduğunu nəzərə alsaq, ətraf təəccüblü dərəcədə ifadəsizdir. Hətta Pella Böyük İsgəndərin dünyanı fəth etmək üçün çıxdığı o meqoloman səfərindən sonra qədim dünyanın ilk paytaxtı belə olmuşdu (və eyni zamanda da son).

Məhz burada e.ə. 343-ci ildə antik dünyanın ən böyük düşüncə xadimi öz zamanəsinin ən böyük meqalomanını tərbiyyə etməyə çalışırdı. Aristotel 42, İsgəndər isə 13 yaşında idi. Buna rəğmən iplərin İsgəndərin əlində olduğunu eşitmək kimi təəccübləndirər ki? Bu dikbaş tələbə müəllimi ilə keçirdiyi 3 ilin ardından demək olar ki, heç bir şey öyrənmədi. Buna rəğmən Aristotelin düşüncələri İsgəndər üzərində təəccüblü dərəcədə təsirli oldu. Nümunə versək, böyük ustad Aristotel yunanların bilinən bütün xalqlardan üstün olması ilə bağlı sarsılmaz inanca sahib idi. Onun fikrincə, yunanların ən yaxşı lideri Homer dastanlarının qəhrəmanı Axilles kimi və eyni zamanda da Yunan sivilizasiyasının ən son kəşflərinə bələd olan biri olmalı idi. Aristotelin bu cür bir adamın bütün dünyanı fəth edəcəyinə olan inamı tam idi. İsgəndər Aristotelin olmasını arzuladığı bir şəxsiyyətə çevrilməməsinə rəğmən adı çəkilən bu qəhrəmanla tələbəsi arasında qorxuducu dərəcədə bənzərlik var idi. Gerçəklikdə tarixin bu iki önəmli şəxsiyyətinin qarşılaşması haqqında ancaq ehtimallar yürüdə bilərik. Çünki bu mövzuda günümüzədək gəlib çıxan çox az məlumat mövcuddur.

Ancaq Aristotelin verdiyi xidmətlər müqabilində Flippdən doğrulduğu yer olan Stagiranın yenidən inşa edilməsini istədiyi bilinir. Şəhər II Flippin Xalkis yarımadası üzərinə səfəri nəticəsində səhvlərlə yerlə yeksan edilmişdi və görünüşə görə Böyük İsgəndər çıxmış olduğu böyük fəth səfəri ərzində toplatdığı çoxsaylı bitki və eqzotik heyvani növlərini təsnif etməsi üçün keçmiş müəlliminə göndərirdi. Baxça yetişdirilməsi ilə bağlı qədim bir əfsanəyə görə Orta Asiyadan Avropaya ilk dəfə Rododendron (Alp gülü) gəlmişdir. Əgər bu gerçəkdirsə, o zaman Aristotel yanılmış olmalı idi. Çünki qədim yunancada Rododendron gül ağacı mənasına gəlirdi.

E.ə. 336-cı ildə Makedoniyalı Flipp sui-qəsdə qurban gedir və on altı yaşındakı İsgəndər taxta çıxır. İsgəndər vaxt itirmədən bütün taxt sevdalılarını edam etdirdikdən sonra Makedoniya, Albaniya, Bolqarıstan və Dunay sahillərinə qədər uzanan fəthlərə başladı. Daha sonra cənuba yönəldi və yunanlılara buralarda kimin sözünün keçərli olduğunu bir daha sübut etdi. (Bu arada Afinanın şimalıda yerləşən Tep şəhərini dumanlar içərisində xarabalığa çevirdi). Bunun ardınca da Qədim Dünya olaraq tanınan yerlərin, yəni Şimali Afrika, Daşkənd və Şimali Hindistana qədər olan ərazilərin fəthinə başladı. Yaxşı ki, Aristotel İsgəndərə verdiyi coğrafiya dərslərində ondan Çinin varlığını gizlətməmişdi. Çinin varlığı o dövrün Qərb dünyası tərəfindən hələ bilinmirdi.

Artıq İsgəndərin düşüncəsində başqa şeylər var idi və Aristotela ehtiyac duymurdu. Bu səbəblə Aristotelin Stagiraya dönməsinə icazə verildi. Aristotel Pella şəhərini tərk etmədən əvvəl sarayın intellektual şəxsi olaraq öz dayısı Kallisfeni tövsiyyə etmişdi. Ancaq bu cömərd jest az qala onun həyatının sonunu gətirəcəkdi, çünki Kallisfen söz saxlamağı bacarmayan biri idi və bu vəziyyət onu təhlükəyə atırdı. İsgəndər dünyanı fəth etməyə başladığında

Kallisfen səlahiyyətli saray tarixçisi olaraq onun yanında idi. Lakin gənc Makdeoniya kralı farsların hakimiyyəti altında olan ərazilərdən keçən yolu vuruşaraq açmağa çalışdığı vaxt Kallisfen ümitsiz tənqidləri ilə özünə çoxsaylı düşmən qazanmış olmalı idi. Bu iş çox pis şəkildə sona çatdı: bəziləri Kallisfeni təxribat törətməkdə ittiham etdi. Bu səbəblə də İsgəndər onu daşına bilən bir qəfəsə həbs etdirdi. Səfər sırasında Kallisfen çölün qovurucu istiliyi altında tələf oldu. Yaralar içərisindəki və hər cür böcəyin yuva qurduğu bədəni elə iyrənc bir hal almışdı ki, axırda İsgəndər onu aslanlara yem olaraq atdı. Bütün uğurlu meqolamanlar kimi İsgəndərin də paranoyak tərəfləri var idi: Kallisfenin “xəyanətindən” Aristoteli günahkar bilirdi. Aristotelin ölüm hökmünü imzalamaq üzrə olduğunu, lakin Hindistan səfərinin hazırlıqları səbəbi ilə bu məsələni unutduğu deyilir.

Beş il Stagirada yaşadıqdan sonra Aristotel yenidən Afinaya qayıdır. E.ə. 339-cu ildə Speusippos ölmüşdü və Akademianın rəhbərliyi yenidən boş qalmışdı. Rəhbərliyə bu dəfə də bir vaxtlar şərab içmə yarışında (Sirakuzda hər il kral Dionisin sarayında təşkil olunan şənliklər) qalib tacı qazanmasına rəğmən nizam intizamı və nüfuzlu bir şəxs olaraq tanınan Aristotelin köhnə dostu Ksenokrat keçdi (İyirmi il sonra bir gecə su çəlləyinə düşərək boğulacaqdı).

Aristotel yarasına duz basılmış kimi hiss etdi və özünə aid olan yeni bir məktəb qurmağa qərar verdi. Belə ki, məktəbi şəhərin divarlarından kənarda Likabet dağının yamaqları altında yerləşən böyük bir idman salonunda qurdu. Bu salon yaxınlıqdakı Apollon Likeos məbədinə məxsus idi (yunan dilində *Lykos* sözü canavar mənasına gəlir və Apollonun sifətlərindən biridir). Bu səbəblə Aristotelin məktəbi Likeon olaraq adlandırılmağa başlandı. Bu ad müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış və almanca *Lyzeum*, fransızca

lycee olaraq mövcudluğunu davam etdirməkdədir (bizim dilimizdə *lisey* olaraq təbii ki).

Likey Platonun Akademiyasından daha çox bir universitetə bənzəyirdi. Hər on gündən bir tələbələr şurası yeni bir idarəçi seçirdilər. Fakültələr bacarıqlı tələbələri əldə etmək üçün yarışdı və bir neçə dəfə müəyyən dərs planının tətbiq olunmasını belə sınaşıdılar. Likey müxtəlif elmi sahələrdə araşdırmalar aparır və nəticələri tələbələrə bildirirdi. Platonun Akademiyası isə tələbələrə siyasət və hüquq sahələrində təməl biliklərin öyrədilməsinə səy göstərirdi: Tələbələr mövcud idarəedici sinifin gələcəkdəki təmsilçiləri olacaqdı. Bu baxımdan yaşadığımızda Akademiya bu əsrin əvvəllərindəki (XX əsrdən söhbət gedir) Oksford və ya Heidelberg Universitetləri ilə müqayisə edilə bilər. Buna rəğmən Likeyin öz zamanəsinin Masacusetts Texnologiya İnstitutu olduğunu demək olardı.

Bu iki təhsil müəssisəsi arasındakı fərqliliklər Aristotel və Platonun fəlsəfələri arasındakı fərqlilikləri də əks etdirirdi: Platon “Dövlət” adlı əsərində ütöpik bir cəmiyyətin planını hazırlayarkən, Aristotel mövcud Yunan şəhər dövlətlərinə aid qanunların nüsxələrinin toplanması və hər birindən ən yaxşı hissələrin götürülməsini seçirdi. Yeni bir qanunlar toplusu yaratmaq istəyən şəhər dövlətləri Likeyə müraciət edirdi. Lakin buna baxmayaraq heç kim Platonun dövlətini qurmağa cəhd göstərmədi. Çox təəssüf ki, Aristotelin detallı siyasi araşdırmaları bir az gərəksiz olmuşdu və gərəksiz olmasını təmin edən də Aristotelin “ən pis tələbəm” dediyi şəxsdən başqası deyildi. Yer üzünün şəkli bütövlüklə dəyişilməyə başlayırdı: Böyük İsgəndərin imperiyası kiçik şəhər dövlətlərin sonu mənasına gəlirdi. Eynilə günümüzdə bir qitə üzərində yaradılan müxtəlif birlik və birləşmələrin bəzi xalqların azadlığını

sona çatdırdığı kimi. Lakin görünüşə görə, nə Aristotel, nə də Afina məktəblərində bir araya toplanan digər böyük düşüncə xadimləri bu nəhəng tarixi dəyişikliyi başa düşə bilmədi. Eynilə Marksdan Nitsşeyə qədər XIX əsr filosoflarının üfüqdə görünməkdə olan Amerikan hakimiyyətini görə bilmədikləri kimi.

Aristotel tələbələrinə irəli geri gəzərək ("peripatos"¹⁰) dərs izah edirdi. Bu səbəblə də Aristotelin tərəfdarları və tələbələrinə Peripatetiklər adı verilmişdi.

Aristotel bütün universal dahilərin ilki və bəlkə ən böyüyü idi. Balıq qulaqlarının şəkillərindən gigiyenaya qədər hər şey haqqında məlumat əldə edir və danışdı. Deyilənlərə inansaq, Aristotel maraq göstərüb üzərinə yönəldiyi hər bilik sahəsini (Akademiyanın imtiyazı olan riyaziyyat xaric) dəyişikliyə məruz qoymuşdu. O, məntiqin yaradıcısı olaraq qəbul edilir (Onunla oxşar keyfiyyətlərə malik başqa bir məntiqçinin yetişməsi üçün iki min il vaxt keçməsi lazım gəlirdi).

Aristotel bir metafizik olaraq demək olar ki, Platona bərabər idi, ustadını əxlaq və bilik anlayışları mövzusunda ötüb keçirdi (Buna rəğmən daha qərribə olan filosof Platondur. Aristotel bir çox sualın cavabını tapmış ola bilər, amma əsas sual və problemlərin hansılar olduğunu ilk müəyyən edən şəxs məhz Platon idi).

Aristotelin ən böyük uğuru məntiq sahəsində idi. Daha doğrusu onun ixtiraçısıdır. Ona görə məntiq bütün öyrənmə prosesinin təməlidir. Platon dialektik metod sayəsində (sual cavab şəklində aparılan mübahisə) bilik əldə oluna biləcəyini kəşf etmişdi. Ancaq Aristotel bu metodu öz icadı olan deduksiya ilə inkişaf etdirdi və şəkilləndirdi. Müəyyən həqiqətlərin ortaya çıxarılması zamanı

10. *Peripatos* - Likeydə binalar arasında yerləşən və üzəri bağlı balkon.

kəşf edilən həqiqətdən əlavə zəruri olaraq bəzi şeylərin də ortaya çıxdığını da müşahidə edirdi. Nümunə olaraq aşağıdakı bu iki ifadəni nəzərdən keçirək:

“Bütün insanlar ölümlüdür”

“Bütün yunanlılar insandır”

O halda bu ifadələrdən aşağıdakı nəticəni əldə edə bilərik.

“Bütün yunanlılar ölümlüdür”

Bu məntiqi olaraq zəruri və danılmazdır. Aristotel mənfəi və ya məhdud hallar da daxil olmaqla bir neçə sillogizm növünü fərqləndirdi, lakin hamısı eyni təməl quruluşa malik idi. Daha böyük müddəanı daha kiçik digər müddəə izləyir və sonda nəticə hasil olur.

Heç bir filosof axmaq deyil.

Bəzi insanlar filosofdur.

Buna görə də, bəzi insanlar axmaq deyillər.

Bu cür mübahisələr çox ağır görünür və qarışıq düşüncələrə səbəb olur. Ancaq ilk dəfə olaraq insan öz düşüncəsində bu günə qədər öz dəyərini qoruyub saxlamağı bacarmış həlledici bir irəliləyişin şahidi oldu. Bu, təbii ki, sillogizmin çatışmazlıqlarının olmadığı mənasına gəlmir. Məsələn:

Bütün atlar heyvandır.

Bütün atların dırnağı var.

Bu səbəblə də bəzi heyvanların dırnaqları var.

Bu arqument yalnız dünyada at kimi bir şey varsa, o zaman doğru

olacaq. Eyni quruluşa sahib başqa bir sillogizm nümunəsindən istifadə edərək bunu necə göstərmək olar:

Bütün təkbuynuzlar (unicorn¹¹) - atdır.

Bütün təkbuynuzların buynuzu vardır.

Bu səbəblə də, bəzi atların buynuzları var.

Bu nəticə məntiqi olaraq qaçınılmazdır və əksini iddia etmək mümkün deyildir. Aristotel öz məntiqini “açıb ayırmaq” mənasında Analitika olaraq adlandırmışdı. Ona görə, hər elm və hər bilik sahəsi prinsiplərdən və ya mütləq doğrulardan (universal olandan) yola çıxmalıdır. Məntiq sayəsində də bunlardan doğrular ortaya çıxarıla bilər (və ya analiz edilə bilər). Universallığı olan şeylər isə elmlərin və ya biliklərin təsir sahələrini müəyyən edirlər, bu sahələri önəmsiz və ya mövzu ilə əlaqəsi olmayan elementlərdən ayırırlar. Nümunə olaraq biologiya və şəir, özlərini qarşılıqlı olaraq mövzudan kənarlaşdıran tezislər əsasında hərəkət edirlər. Aristotələ görə, mifoloji heyvanlar biologiyanın mövzusuna daxil olmadığı kimi bioloji mətnləri də mənzum formada yazmağın bir mənası yox idi. Bu məntiqi hərəkət nöqtəsi yeni bilik sahələrinin doğrulmasına və bunlar da yeni gerçəkliklərin kəşf olunmasına təmin edən potensialların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Formalaşdırılan təriflər yeni-yeni ortaya çıxan təbiət elmlərinin inkişafını əngəlləyəcək dərəcədə dar gəlməyə başlayana qədər iki min illik müddətin keçməsinə ehtiyac var idi.

Əsrlər boyu Aristotel demək fəlsəfə demək idi. Orta əsrlərdə onun təlimləri bir növ müqəddəs mətnlər olaraq qəbul edilirdi və

11. *Unicorn* – lat. “*Unicornis*”, “*unis*” - tək və “*cornis*” - buynuz sözlərinin birləşməsindən meydana gəlib. Gözlərinin arasından tək buynuz çıxan, atabənzər mifoloji məxluqdur.

bu səbəblə də hər cür inkişafa əngəl törətmişdi. Ancaq Aristotel Orta əsrlər düşüncəsinin memarı olsa belə, bu binanın nəticədə bir həbsxanaya çevrilməsi onun günahı deyildi.

Aristotelin özü buna heç vaxt icazə verməzdi. Əsərləri təzadlarla doludur və onun daim sorğulayan və inkişaf yolunda davamlı olan aqlını nümayiş etdirirlər. O, dünya haqqında ehtimallar irəli sürməkdənsə onu araşdırmağı daha üstün hesab edirdi. Yanıldığı yerlərdən belə bəzi poetik ifadələr ortaya çıxırdı: “Hirs və qəzəb qəlbin ətrafındakı qanın qaynamasıdır”, “Gözü mavi edən şey göy üzünün əksidir”. Həqiqi Yunan ənənəsinə uyğun olaraq insanlığın gələcəyini və inkişafını təhsildə görürdü. Aristotelin fikrincə, təhsilli insanlar ilə təhsilsiz insanlar arasındakı fərq ölümlərlə yaşayanlar arasındakı fərq kimi idi.

Buna rəğmən təhsil mövsuzunda o qədər də optimist biri deyildi: “Təhsil yaxşı zamanlarda bir gözəllik, pis zamanlarda isə bir sığınacaq idi”. Həyatının sonlarına doğru özünü hər kəsdən üstün görməyə başlamış ola bilər, ancaq əsərlərində insanı əzablara yad olmadığı başa düşülür. Bütün həyatı boyunca bir müəllim olaraq qalmış və heç vaxt ictimai işdə çalışmaq ilə bağlı arzusunu ifadə etməmişdi. Buna rəğmən tarixdəki heç bir insan dünyaya Aristotel qədər təsir göstərməyi bacarmayıb və bacarmayacaq da deyə bilərik – təbii ki, əgər pis insanlardan biri bir gün nüvə silahının düyməsinə basmasa.

Şanslıyıq, çünki görünüşə görə Aristotel yaxşı bir insan idi. Ona görə insanlığın yeganə hədəfi xoşbəxtliyin axtarılması olmalı idi. Xoşbəxtlik isə insanın edə biləcəyinin ən yaxşısını etməsi idi. Amma görəsən edə biləcəyimizin ən yaxşısı nədir? Aristotelin inancına görə, insanlığın sahib olduğu ən dəyərli şey ağıldır və hər kim ki, mümkün olduğu qədər çox vaxtını saf aqlını istifadə edərək

nəzəriyyə yaratmaqla keçirərsə, ən xoşbəxt və yaxşı insan da məhz odur. Bu ifadə hedonizmin¹² olduqca məsum və bilik dolu oyun tərzidir (Ən böyük və ən uzun xoşbəxtliyi necə əldə edə bilərəm?).

Bu, professorun xoşbəxtliyin təbiəti ilə bağlı olduqca sadələvh bir baxışıdır: sırf nəzəri olaraq tətbiq olunan hedonizm. Həqiqi dünyada bu tərifə uyğun olanlar çox azdır (lotereya oyunlarından zövq alan adamdan daha xoşbəxt görünməyənlər də daxil olmaqla).

Şübhəsiz ki, Aristotelin tələbəsi olan İsgəndər də öz edə biləcəyi işin ən yaxşısını etməyə çalışırdı və çoxsaylı insana ölüm və əzab gətirdi. Yenə də bu vəziyyətdən müəlliminin məsuliyyət daşdığı ilə bağlı ittihamlara cavab verərək, Aristotelin bu cür əxlaqi mərhələləri məşhur Qızıl Orta təlimi ilə ram etməyə çalışdığını deyə bilərik. Bu təlimə görə, hər müdriklik iki əks qütb arasındakı orta nöqtədir. Çox təəssüf ki, bu vəziyyət bizi ya orta qərarlılığının yetərli olması fikrinə, ya da ən kiçik xırdalığına qədər incələməyə doğru sürükləyir. Əgər həqiqəti yalan ilə yalan olmayan bir şeyin təsdiqi arasındakı xəttin ortasına yerləşdirəcək olsaq, bu mənəvi bir fikri ola bilər, amma məntiq və əxlaq baxımından tamamilə dəyərsizdir (Aristotel bunu iddia etməmişdi təbii ki. Ancaq yəqin ki, arqumentlərindəki boşluqları doldurmaq üçün bunları demək məcburiyyətində qalardı).

Pifaqorçular iki qütb arasındakı ortanın hesablanması mümkün olması üçün bu ortanın riyazi olaraq ölçülməsinə belə cəhd etmişdilər. Ölçülməmiş və ya ölçülə bilməyən (sonsuzluq kimi) hər şey pis sayılırdı. Dəqiqlik isə bir nemət kimi qəbul edilirdi (bunun ən böyük işarələri hələ də Qərb fəlsəfəsində qalmaqdadır).

Platonun riyazi və mücərrəd hər şeyə meyli olduğu üçün onda

12. Hedonizm – həzzçilik

bu cür fikirlərdən olduqca çox idi. Digər tərəfdən Aristotel isə əxlaqa riyazi yanaşmaya qarşı çıxırdı. Yaxşı olan yalnız mücərrəd mülahizələrlə müəyyən oluna bilməzdi; bu sənətdəki harmoniyaya daha yaxın idi. Əxlaqi fəzilət, iki hədd arasındakı orta nöqtə idi, ancaq bu ortanı tapmaq daha çox insanın təbiətindən və yaşadığı vəziyyətdən asılı idi. Döyüş meydanında bir insanı öldürməklə, sülh dövründə bir insanı öldürmək eyni deyildi; Ancaq sülh dövründə belə quldurlara qoşularaq bir adamı öldürsəniz və ya bunu sizi çox incitdiyi üçün etmiş olsanız, bunlar tamamilə fərqli iki şeydir. Aristotelçi Qızıl orta (harmoniya) baxışı ilə birlikdə nisbilik amilinə ehtiyac yaranmış oldu. Bunun özü də bir növ öz nəfsini saxlamaq idi.

Həyatının son dövrlərində Pifiya öldü. Aristotel özünü evli bir kişi olaraq olduqca yaxşı hiss etmiş olmalı idi, çünki arvadının ölümündən bir müddət sonra ilk oğlu Nikomaxın anası olacaq xidmətçisi Erpilis ilə evlənmişdi. E.ə. 323-cü ildə Afinada İsgəndərin öldüyü xəbəri yayıldı. İsgəndər Babildə sərkərdələri ilə içki məclisində ikən ölmüşdü. Afina xalqı mədəniyyətdən yoxsun hesab etdikləri makedoniyalıların hakimiyyətinə qarşı uzun müddət idi ki, kin bəsləyirdilər və İsgəndərin ölümü ilə də duyğularına azadlıq verdilər.

Aristotel Makedoniyada doğulduğu və Flippin ən böyük oğlunun təlimi ilə məşğul olduğu üçün o da Makedoniyaya qarşı abu-havanın qurbanı oldu. Başqa səbəb tapa bilmədikləri üçün onu tezbazar tanrıtanımazlıqda ittiham etdilər. İttihamçı Eurimedon öz ittihamlarını Atistotelin 20 il əvvəl dəstəkçisi olduğu Atarneuslu Hermiasın ölümü ilə bağlı yazdığı mədhiyyə ilə əsaslandırır. Afinanın aşağı təbəqələri qan görmək istəyirdi və əgər Aristotel Sokratdan fərqli biri olmasaydı, şübhəsiz ki, o da ölümə məhkum

ediləcəkdi. Aristotelin isə qəhrəman olmaq kimi bir niyyəti yox idi. Öz sözləri ilə desək “Afinanı fəlsəfəyə qarşı ikinci bir günah işləməkdən qorumaq üçün” çıxıb gedəcək qədər ağıllı biri idi.

Afinanı tərk etmək qərarı Aristotel üçün heç də asan verilmiş bir qərar deyildi. Nə də olsa bu qərar eyni zamanda öz məktəbindən, Likeydən da ayrılmaq mənasına gəlirdi. Çox sevdiyi kitabxanasından və araşdırma qeydlərinin yer aldığı arxivindən məhrum buraxılan yaşlı filosof Xalkisdə atasından miras qalan fermaya çəkildi. Xalkis Afinanın şimalında, təxminən 50 km uzaqlıqda sahilə paralel şəkildə uzanan Efbeya adasında, ada ilə sahil arasında dar bir boğazın olduğu yerdədir. Bu boğazdakı suların izah olunmaz bir xüsusiyyəti var. Egey dənizində qabarma və çəkilmə hadisəsinə rast gəlinməsə də bu boğazdakı axıntı bilinməyən bir səbəbdən dolayı gündə bir neçə dəfə öz istiqamətini dəyişdirir. Buranın yerli insanları arasında belə bir əfsanə danışılır: Aristotel günlərini bu əsrarəngiz təbiət hadisəsini izah etməyə çalışaraq keçirmişdi və buna nail ola bilməyərək həyatında ilk dəfə bir məğlubiyyətlə qarşılaşdığı zaman suya atılaraq boğulmuşdur. Daha inandırıcı mənbələrə görə isə Aristotel Xalkisə köçməsindən bir il sonra 62 yaşında e.ə. 322-ci ildə mədə xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Bir digər rəvayətə görə isə Kəpənəkçiçək¹³ adlı bitkidən əldə edilən akonitin maddəsinin qatıldığı məhlul içərək intihar edib. Haqqında danışılan məhlul o zamanlarda dərman olaraq istifadə edilirdi. Bu səbəblə Aristotelin o zamanlarda intihar etmək kimi niyyət içərisində olmadığını və öz özünə resept olaraq yazdığı bu dərmanın dozasını düzgün müəyyən edə bilmədiyi

13. *Kəpənəkçiçək* - Lat. *Aconitum*, Qurd boğan və ya *Wolfs bane* bitkisi.

Qaymaqçiçəkikimilər fəsiləsinə aid bitki cinsi. Olduqca zəhərli olub, tərkibində *akonitin* adlı zəhərli maddə var.

düşüncəsindəyəm. Bu arada Likeyi itirməsi onu həyatın mənasız olduğu bir nöqtəyə sürükləmiş olması ehtimalı da yüksəkdir.

Aristotelin vəziyyəti bu ölümsüz sözlərlə başlayır: “Ümid edirəm hər şey yolunda gedər, amma olar da bir əkslik çıxarsa..”. Davamında uşaqlarının necə yetişdirilməsini istədiyindən danışır və kölələrinin sərbəst buraxılmasını istəyir. Ardından vəziyyətini yerinə yetirəcək şəxsə arvadı Erpilis yenidən evlənmək istəyərsə onu laiq olan bir adama verilməsini tapşırır. Vəsiyyəti Aristotelin bir dahi olması səbəbi ilə xarakteri pozulmayan, yavan, amma namuslu və tərbiyyəli bir adam olduğu obrazını yaradır. Vəsiyyətini sərvətinin bir hissəsi ilə Stagirada bir Zevs və bir də Afina heykəlinin düzəldilməsini tapşıraraq yekunlaşdırır. Bu gün tərk edilmiş qalıntılar arasında bu heykəllərin tək bir izinə belə rast gəlmirik.

Nəhayət qədim Stagiranın dağınıq, yağışla yuyulmuş xarabalıqlarına çatanda bu heykəllərdən əsər-əlamət tapmadım. Bu, bir neçə il əvvəl uğursuz və çox da qonaqpərvər olmayan bir gündə, şiddətli fırtınadan sonra baş vermişdi. Tanrının belə unutduğu təpələrdə dolaşarkən özümü Aristotelin komediyanın təbiətini necə təsvir etdiyini düşünərkən tapdım.

Onun fikrincə, gülünc mənasızlıq sadəcə ağrısız çirkinliyin bir növüdür. Soyuqdan donmuş və xoşagəlməz bir halda düşünürdüm ki, Aristotelin düşüncəsində hələ kəşf etmədiyimiz nəsə qalıb, ən azından mənasızlıq məsələsində.

Aristotelin orijinallığı fəlsəfə tarixində misilsizdir. Buna baxmayaraq o, yenə də bu günə qədər davam edən köhnə bir fəlsəfi yanlışdan əziyyət çəkirdi. Siserona görə: “Aristotel intellektual uğurlarının fəlsəfəni birdəfəlik tamamlamaq üçün yetərli olduğunu düşünən ondan əvvəlki filosofları tənqid edirdi. Onların bu şəkildə

düşünmək üçün ya çox axmaq olduqlarına, ya da çox özlərini bəyənmiş olduqlarına inanırdı. Ancaq əmin idi ki, əgər fəlsəfə cəmi bir neçə ildə bu qədər uğur qazanıbsa, onda tezliklə sona çatacaqdır.”

Son söz

Aristotel e.ə. 323-cü ildə Afinanı tərk etməyə məcbur olduğu zaman Likeyi Teofrastın himayəsinə buraxmışdı. Bir rəvayətə görə Teofrast müəllimliyi qəbul etdiyi vaxt Aristotelin oğluna əşiq olmuşdu. Amma Aristotel o dövrdə ümumi peşə riski olaraq qəbul edilən bu hadisəni xələfini dəyişdirilməsini şərtləndirəcək bir şey kimi qəbul etməmişdi. Qurucusunun Afinanı tərk etməsindən sonra Teofrast Likeyin gələcəyini təminat altına aldı. Peripatetik məktəb həqiqətən də çox qısa bir zaman müddətində çox nüfuzlu bir yerə çevrildi. Çünki tələbələri bütün qədim dünyanı dolaşaraq hər yerdə Aristotel fəlsəfəsini yaymaqla məşğul idi.

Buna rəğmən Aristotelin əsərləri müasir dövrümüzdəki şəkli ilə bizə gəlib çatana qədər üç yüz ilin keçməsi lazım oldu. Əsərləri iki qrupa ayıra bilərik: yayımlanması üçün nəzərdə tutulan əsərlər və Likey üçün nəzərdə tutulan əsərlər (bunlar sadəcə xüsusi istifadə üçün idi). Sanki tərsi olmalı imiş kimi birinci əsərlər günümüzə qədər gəlib çatmayıb, ancaq ikincilər, qeydlər günümüzədək gəlib çatıb. Parça-parça yazılmış bu qeydlər yüzrlərlə kağız rulonundan ibarət idi. Likeyin son rəhbəri olan Rodoslu Andronikos bunları müxtəlif əsərlər daxilində bir araya topladı. Bu baxımdan “metafizika” sözünü də Andronikosa borcluyuq. Andronikos bu adı Aristotelin fizika haqqındakı yazılarının ardınca gələn və bir sıra başlıqsız tədqiqatları toplamışdı. Bu səbəblə onlara qədim yunanca “fizikadan sonra” mənasına gələn “metafizika” adını vermişdi.

Həqiqətdə bu adın fəlsəfə ilə hər hansı əlaqəsinin olmamasına rəğmən irəliləyən əsrlər boyu insanlar fəlsəfəni nəzərdə tutaraq metafizika haqqında danışmağa başladılar.

Klassik dövrdə Aristotel Sokrat və Platon kimi böyük filosoflar kateqoriyasına daxil deyildi. Roma imperiyası dövründə məntiqçi olaraq adı çəkilir və sayılırdı, amma fəlsəfəsinin geri qalanı tamamilə Yeni Platonçuluğun kölgəsi altında idi (və ya onun içərisindən doğurdu). İrəliləyən illər ərzində də Yeni Platonçuluq Xristianlıq tərəfindən ələ keçirildi. Aristotel məntiqi hər yaxşı teoloji mübahisənin təməlini təşkil edirdi. Təsiri gün keçdikcə daha da artan monastr intellektualları ağıllarını məntiqlə kəskinləşdirirdilər. Aristotelçi düşüncənin inkişafındakı Avropa xristian qoluna paralel olaraq, bir zamanlar orta əsrlər Avropasına güclü təsir göstərən digər, ciddi əhəmiyyət kəsb edən şərq qolu da var idi. Aristotelin gerçək dəyərini kəşf edənlər ərəblər oldu. Avropanın “orta əsr qaranlığına” düşdüyü bir zamanda İslam dünyası öz mənəvi inkişafını davam etdirirdi. Ərəblərdən aldığımız zəngin mirasın dəlilləri cəbr (algebra), alkoqol (əl-kahul) və kimya (alchemy) kimi sözlərdir. Qərb Şərqdən çox şey miras alıb. Ancaq ən əhəmiyyətli borclarından biri şübhəsiz ki, ərəb rəqəmləri idi. Çünki Qərbdə Roma rəqəmləri istifadə olundu və bu riyazi hesablamaları çox çətinləşdirir və inkişafını məhdudlaşdırdı. Məsələn, LXXXVII-ni yalnız Roma rəqəmlərindən istifadə edərək XLIV ilə bölməyə çalışın. Daha incə hesablamalarla bu sistemdən istifadənin narahatlığı daha da aydın olur. Təəccüblü deyil ki, riyaziyyat tarixinə yalnız bir Romalı daxildir – o da Arximedi öldürən romalı əsgər.

Aristotel fəlsəfəsi iki böyük islam alimi tərəfindən inkişaf etdirilmişdi. Əbu Əli Əl-Hüseyn ibn Abd Allah ibn Sina (nə yaxşı ki, biz onu Avisenna olaraq tanıyıırıq). X əsrin sonlarında İranda

dünyaya gəlmişdi. İslam dünyasının ən böyük elm adamlarından və filosoflarından biri idi. Avisennanın geniş əhatəli kitabları tibb sahəsində günümüzədək gəlib çatmış ən yaxşı əsərlər arasında yer alır. Çünki, o tibbi şərhlərdən xilas etmək kimi qəhrəmanca bir işə girişmişdi. Hətta Aristotelin əsərlərindən belə buna bənzər elementləri ayırmağa çalışırdı. Eyni zamanda Aristotelin əsərlərində də fərqi nə varmadığı bir çox problemin fərqi nə varmışdı. Avisenna tərəfindən irəli sürülən müddəalar elə Aristotelin irəli sürdüyü müddəalar ola bilərdi. O, Aristotelin düşüncələrini sistemli olaraq nizamlamaq cəhdlərini ustalıqla həyata keçirmişdi və bir çox qaranlıq nöqtənin aydınlanmasına köməklik göstərmişdi. Lakin bu sayədə Aristotelin açıq qalmasını istədiyi bir çox sahədə də sərhədlənmiş oldu. Aristotel hər şeyi bilməyinin mümkün olmadığını dərk edirdi. Avisenna isə bu qədər təvazökar ola bilmədi.

İkinci ən böyük Aristotel şərhçisi isə Averroesdir (İbn Rüş). XII əsrdə Məğrib İspaniyasında yaşamışdı, Kordoba xəlifəsinin şəxsi filosofu və həkimi idi. Averroes fəlsəfənin və xüsusilə də Aristotel fəlsəfəsinin həqiqətə gedən yol olduğundan əmin idi. Onun gözündə vəhə tanrıya çatmağın ancaq ikinci ən yaxşı yolu idi və ağıl inancdan üstün idi.

Günlərin bir günü Kordoba xəlifəsi öz araşdırmalarına başı qarışmış olan Averroesi bir sualla sarsıtmışdı. Xəlifə göy qübbəsinin necə meydana gəlməsi ilə maraqlanırdı. Averroesin bu suala verə biləcəyi bir cavabı yox idi (ki, bu vəziyyət də xəlifənin sarayında xoş qarşılanan bir şey deyildi). Xəlifə Averroesdən sualına cavabı Aristotelin əsərlərində axtarmasını tapşırırdı. Beləliklə, bu filosof qarşıdan gələn 30 ilini Aristotelin əsərlərini şərh etməklə keçirdi (Averroes xəlifənin sualına heç bir zaman cavab tapmayacaq qədər

ağıllı idi, çünki xəlifə öz tapdığı cavabı çoxdan elan etmişdi). Bununla bərabər Averroes Aristotellə əlaqəli olan öz cavablarını tapdı və hətta öz nəzəriyyələrini (çox vaxt Aristotellə ziddiyətə düşsələr belə) dəstəkləmək üçün onun aqumentlərindən faydalandı.

Əslində Averroes dini bidətçilərə qarşı apardıqları mübarizədə orta əsrlər xristianlarının işinə yarayırdı. Aristotelin şərhlərinin tərcümələri qısa müddət ərzində elm şəhəri olan Parisə çatmışdı. Lakin Averroes tərəfdarları çox keçmədən problemlərlə üzləşməli oldular. Kilsə Aristoteli qəbul edirdi, amma bu yeni təlimlər şübhəli bir şəkildə ənənədən kənar idi. İnanc və ağıl arasındakı seçimdə heç kim inancın üstünlüyünü inkar edə bilməzdi. Averroesin həvariləri kilsənin təlimindən uzaqlaşmaqda ittiham edildilər və özlərini müdafiə etmək üçün ortaya qoya biləcəkləri arqumentləri isə günahlandırılmalarına səbəb olan bu qaynaqdan gəlirdi.

Çox şükür ki, bu problemi orta əsrlərin ən böyük düşüncə xadimi olan Akvinalı Foma həll etdi. Bir uzlaşma yaratmağı bacardı: Ağıl əlbəttə ki, öz qanunlarına görə hərəkət etmək azadlığına sahib olmalı idi, ancaq inancın sərhədləri daxilində. İnanc olmadan ağıl heç idi.

Akvinalı Foma Aristotelə heyran olmuşdu və onun böyüklüyünü çox qısa zamanda kəşf etmişdi. Həyatının böyük bir hissəsini Aristotelin fəlsəfəsini katolik kilsəsinin inancları ilə uyğunlaşdırmağa (barışdırmağa) çalışaraq keçirmişdi. Aristotel fəlsəfəsini Xristian ilahiyyatının təməlinə çevirməyi bacardı. Bu vəziyyət Aristotel fəlsəfəsinin həm xilas, həm də çöküşü oldu. Katolik kilsəsi Aristotelin fikirlərini - əlbəttə ki, Akvinalı Fomanın şərhilə - həqiqətin özü elan etdi və ona qarşı gəlməyin kafirlik olacağını elan etdi ("əslinə qalsa" bu dövrümüzdə də keçərlidir). Aristotel fəlsəfəsinin böyük bir hissəsi təbiətlə bağlı idi və bu

səbəblə də elmin sahəsinə daxil olurdu. Lakin elmdə də, fəlsəfədə də bilik səviyyəmiz genişləndikcə həqiqət hesab etdiyimiz bir çox şeyin keçərsiz olduğu ortaya çıxdı. Kilsə Aristotelin təlimlərini müqəddəs kitab halına gətirərək özünü bir küncə çəkmiş oldu (üstəlik də bu məcməyi kimi düz olan bir dünyanın küncü idi). Bu səbəblə də kilsə ilə elm arasındakı toqquşma qaçınılmaz oldu.

Aristotel Qərbdə ancaq XX əsrdə sülh yolu ilə sona çatdırılan inanc və ağıl arasındakı bu sürtüşmənin günahkarı deyil. Ancaq Aristotelin mirası dünyanın kainatın mərkəzi olduğuna daha çox inanmaq istəməyən insanlar üzərində də iz buraxmışdı. Aristotel insani bilikləri kateqoriyalara ayırdığı zaman bizə dünyanı sistemli şəkildə dərk etmək üçün köməklik etdi. Ancaq XX əsrin əvvəllərində biliyimiz o dərəcədə geniş şaxəli oldu ki, Aristotelin formalaşdırdığı kateqoriyalar dar gəlməyə və hətta bizi əngəlləməyə başladı. Aristotelin sistemində bilik ancaq bir sıra əvvəlcədən müəyyən olunmuş boşluqlarla (cığırlarla) irəliləyirdi və bu boşluqlar biliyin çoxluğundan boğulma təhlükəsi ilə qarşı qarşıya idi. Radikal bir dəyişikliyə ehtiyac var idi.

Aristotel təlimi özünü tükətdi, lakin Aristotel hələ də günümüzün fəlsəfəsində önəmli rol oynayır. Aristotelin dərin pərəstişkarı olan müasir Amerikan filosofu Tomas Kun, bu böyüklükdəki bir dahinin hər şeyə baxmayaraq bir sıra səhvlər etdiyini kəşf edərkən çəşqınlıq içərisində idi. Məsələn, bir çox erkən dövr filosofları yer üzünün günəş ətrafında döndüyünə şübhə etmirdilər, Aristotel isə inadkar bir geosentrik olaraq qalmışdı - on beş əsr boyunca astronomiyanın inkişafına mane olan bir səhv. Aristotelin dünyanın sadə elementlərdən: torpaq, hava, su və oddan ibarət olduğuna inamı da elmin inkişafına mane olmuşdu. Kunun Aristotelin səhvlərini araşdırması onu elm fəlsəfəsində

inqilab edən və bu sahədən kənarda da tətbiq olunan paradigmlar konsepsiyasının yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Kuna görə, Aristotel öz yanlışlarını çağdaşları tərəfindən qəbul edilmiş dünyagörüşünə borclu idi. Qədim yunanlar üçün dünya fərdi keyfiyyətlərin məcmusu idi. Bu yanaşma ilə Aristotelin fəlsəfəsinə belə nüfuz etmiş bir sıra səhv nəticələrə gəlmək qaçınılmaz idi. Kunun paradigmlar konsepsiyasından çıxarılaçaq qaçınılmaz nəticə odur ki, dünyaya “həqiqi” baxış yolu yoxdur, bu həm elm, həm də fəlsəfə üçün keçərlidir. Gəldiyimiz nəticələr qəbul etdiyimiz paradigmlardan, dünyaya baxdığımız həmin “eynəklərdən” asılıdır. Başqa sözlə, yekun həqiqət sadəcə mövcud deyil.

Aristotelin düşüncə sərhədlərini dağıtmağımız üçün 2300 ildən çox vaxt keçməsi lazım gəldi və bu da onun bənzərsiz orijinallığını otaya qoyur. Hətta təlimlərinin sərhədlənməsi belə növbəti dəfə yeni fəlsəfi problemləri ortaya çıxarmışdı. Bu cür daha neçə sərhədləmə ilə qarşılaşacağıq? Düşüncə xətlərimiz nə dərəcədə təhlükəli nəticələrə gətirib çıxara bilər? Hansı biliyi əngəlləyirlər?

Aristotelin əsərlərindən seçmələr

“Sülh içərisində yaşamaq üçün müharibə aparırıq.”

Nikomax Etikası, X kitab

“Hər bir bacarıq və elm, eləcə də hərəkət və şüurlu surətdə edilən seçim, hamı tərəfindən qəbul olunduğu kimi müəyyən yaxşı şeyə can atır. Buna görə də yaxşı şeyi düzgün olaraq hər şeyin nəyə isə cəhd etməsi kimi müəyyənləşdirirlər. Amma qarşıya qoyulan məqsədlərdə bir sıra fərqlər üzə çıxır, çünki bəzi məqsədlər – fəaliyyətdən, digərləri – onlara dəxli olmayan müəyyən nəticələrdən ibarətdir. Müəyyən məqsədlərin fəaliyyətə dəxli olmadığı hallarda nəticələr müvafiq fəaliyyətdən bir qayda olaraq yaxşı olur. Məqsədin çox olması isə fəaliyyətin, bacarıq və elmin çox olması ilə səciyyələnir. Tibbdə bu sağlamlıq, gəmiqayırmada – gəmi, hərbdə – qələbə, təsərrüfatda isə – var-dövlətdir.”

Nikomax Etikası, I kitab

“İnsana aid olan yaxşı şey qəlbin məziyyətlə birlikdə fəaliyyətindən ibarətdir, əgər məziyyət bir neçədirsə, onda bunun ən yaxşısı və daha mükəmməli ilə. Buna insanın bütün həyatını da əlavə edək. Axı bir qaranquş baharın, həmçinin isti bir günün gəlişinə səbəb olmur; eləcə də nə bir gündə, nə də qısa bir müddət ərzində bəxtiyar və xoşbəxt olurlar.”

Nikomax Etikası, I kitab, 6

“Tragediya (faciə), müəyyən bir həcmə sahib olan, (...) əhəmiyyətli və tam bir hərəkətin təqlididir və bu cür ehtirasları təmizləməyin yolu mərhəmət və qorxudan keçir.”

Politika

“Mövzuları ibtidai təhsilə uyğun olaraq oxuyan, dövlət və ya başqa bir şey olsun, onları ən aydın şəkildə anlayacaqdır.”

Politika

“Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, dövlət təbiəti etibarilə mövcud olanlara aiddir... Yalnız bir insan xeyir və şər, ədalət və haqsızlıq və s. kimi anlayışları dərk etməyə qadirdir. Bütün bunların toplamı isə ailənin və dövlətin əsasını yaradır.”

Politika

“Mahiyyətinə görə dövlət ailə və hər birimizlə müqayisədə daha əvvəl gəlir, çünki tamın hissələrdən öndə olması zəruridir. Canlı məxluqu bütünlüklə məhv etsən, onun nə ayağı, nə də əli olacaq, yalnız adı qalacaq. Hər hansı bir şey yerinə yetirdiyi hərəkətlə və bu hərəkəti yerinə yetirmək imkanı ilə müəyyənləşdirilir, əgər bu xassələr həmin şeydə itibsa, onda ondan olduğu kimi danışmaq lazım deyil: bunu yalnız qeyd etmək qalır. Beləliklə, göründüyü kimi dövlət, onsuz da mövcuddur və onsuz da hər insandan öndədir; nə qədər ki, axırncı təcrid edilmiş vəziyyətə düşüb, müstəqil məxluq deyil, onun dövlətə münasibəti, hər hansı hissənin özünün tamına olan münasibəti kimidir. Bir kəs ki, münasibət yaratmağa qadir deyil, yaxud özünü müstəqil varlıq sayır, heç nəyə ehtiyac duymur, o, artıq dövlətin bir hissəsini təşkil etməyib ya heyvana, ya da bütə çevrilir. Təbiət bütün insanlarda dövlətlə münasibətə bir meyl yaratmışdır və ilk dəfə bu münasibəti təşkil edən adam bəşəriyyətə

həddindən artıq böyük yaxşılıq etmişdir. Kamilliyə yetişmiş insan canlı məxluqların ən mükəmməlidir və əksinə, qanun qaydadan kənarda yaşayan insan hamıdan pisdir, ona görə ki, haqsızlıq hər şeydən ağırdır. Təbiət isə insanın əlinə əqli və mənəvi güc kimi silahlar veribdir ki, bunlarla da əks istiqamətdə işlər görmək mümkündür. Buna görə də yaxşı cəhətlərdən məhrum olan insan özünün cinsi və zövq aldığı ehtiyaclarının ödənməsindən ötrü ən şərəfsiz, alçaq və vəhşi məxluqa çevrilir. Ədalət anlayışı dövlət anlayışı ilə bağlıdır, belə ki, hüquq ədalətin meyarı kimi siyasi münasibəti tənzimləyən normadır.”

Politika, I kitab, 11-12¹⁴

“Demokratiyanın tərəfdarları o şeyin ədalətli olduğunu iddia edirlər ki, buna çoxluq qərar verir, oliqarxiyanın tərəfdarları isə o qərarı ədalətli sayır ki, bunu böyük mülkiyyət sahibləri çıxarır, çünki onların fikrincə, mülkiyyətin böyüklüyünü əldə rəhbər tutmaqla qərar çıxarmaq lazımdır. Lakin bu halda da, digər halda da biz bərabərsizlik və ədalətsizliklə üzləşirik: azlığın qərarı qəbul edilsə, onda istibdad üsul-idarəsi əmələ gələcək (əgər ki, bir adam qalan varlı adamlardan daha böyük mülkiyyətə malikdirsə, onda oliqarxiyada olan haqlara əsasən, yalnız bu bir nəfər də hökm sürməlidir), əgər ki, çoxluğun qərarı qəbul edilsə, onda da ədalət, əvvəllər deyildiyi kimi, azadlıqda olan varlıların əmlakının müsadirə edilməsi ilə pozulacaq. Beləliklə, bu cür bərabərçiliyə yetməkdən ötrü, o bərabərçiliyə ki, bu onların və o birilərin nöqtəyi-nəzərinə uyğun 230 gəlib qəbul edilsin, bunu onların və o birilərin ədalət anlayışına verdikləri qərarlarda axtarmaq lazımdır.”

Politika, VI kitab, 11-12

14. “*Politika*”-dan olan hissələr kitabı Azərbaycan dilində tərcümə etmiş Fikrət Təbibinin tərcümə mətni əsasında formalaşdırılmışdır.

“Riyazi nəsnələr cisim olmaqdan daha çox mahiyyətlərdir, bunlar hər şeydən əvvəl varlıq yolu ilə deyil, yalnız tərifləri etibarilə duyğular vasitəsilə qavranılan şeylərdir və heç bir şəkildə ayrı-ayrılıqda mövcud ola bilməzlər. Ya heç var olmadıqları üçün, ya da xüsusi bir şəkildə var olduqları və bu səbəblə də nisbi olmayan bir mənada olduqları açıqdır: nəhayət, fərqli mənalarda olmaqdan danışırıq.”

Metafizika

“Təbii bədənə bəzilərinə həyat bəxş edilmişkən, bəzilərinə edilməyib. Həyat, biz buna bədənə bəslənməsi, böyüməsi və geriləməsi deyirik. Bu səbəblə həyata qatılan hər bir təbii bədən bir mahiyyətdir, birləşmiş mahiyyətdir. Amma belə bir bədən, həyatda dolu olmuş olsa belə ruh ola bilməz. Nəticədə gövdə (bədən) alt təbəqəyə aid bir şey deyil, elə özü alt təbəqə və maddədir. Bu səbəblə ruh, ehtimallar içərisində həyata səbəb olan təbii bədən forması mənasında zəruri olan mahiyyətdir. Bir forma olaraq mahiyyət *entelexiya*-dır (bu termin yunan dilinə sözün əsl mənasında *hədəfə çatmaq* olaraq tərcümə edilir, yəni bir şeyin öz məqsədini gerçəkləşdirməsi, öz məqsədinə çatmış olması). Bu səbəblə, ruh bu cür bir bədənə enetelexiyasıdır. Digər tərəfdən entexiyanın iki mənası vardır: ya bilik kimi, ya da təfəkkür prosesi kimi. Ruhun bilik mənasında entelexiya olduğu aydındır. Gerçəklikdə sırf ruhun varlığından dolayı həm yuxu, həm də oyanıqlıq vəziyyəti vardır və oyanıq olmaq təfəkkür fəaliyyətinə bənzəyir, yuxu isə fəaliyyətsizlikdir. Bir və ya eyni şəxs üçün mənşəyindəki bilik təfəkkür fəaliyyətindən əvvəl gəlir”

Ruh haqqında

“Hərəkət əbədidirsə, ilk hərəkət edən də əbədi olacaqdır...”

daha doğrusu hərəkətsizlər arasında ilk olan və əbədi mövcud olan şey digər hər şey üçün hərəkətin başlanğıcı olacaqdır.”

Fizika

Aristotel elmi araşdırma və təsnifatı möhkəmləndirmək üçün çox çalışmışdı. Nailiyyətləri heyrləndiricidir, xüsusən də bu sahədə təsvir olunan faktların və materialların əksəriyyətinin onun tərəfindən kəşf edildiyini düşündüyümüzdə.

“Burun dəlikləri çox qalın olan insanlar öküz kimi tənbədlirlər. Burnu qalın olanlar qabana bənzəyir. Digər tərəfdən iti burunlu olan insanlar da köpəklər kimi çox asanlıqla qəzəblənirlər. Ancaq burun ucları düz və yuvarlaq olan insanlar səxavətliidlirlər, aslan kimi görünürlər. Nazik burun insanlar qanadlı quş kimidir; ancaq burun əyri və çox irəli uzanırsa, onlar haqqında qarğa kimi utandıqlarını deyə bilərik.”

Fiziognomika, VI 28-36

Aristotel o qədər şey haqqında o qədər orijinal yazmasına və düşünməsinə baxmayaraq, bunların bəzilərinə səhlərə yol vermişdi.

“Ərəbistanda sadəcə varlığı ilə qurbanını dəhşətə salan kaftar növü olduğu rəvayət edilir. Bu kaftar bir insan kölgəsinə girərsə, sadəcə yerində durmaqla qalmayacaq, eyni zamanda tamamilə uyuşacaq... Euboeada iki çay vardır. Cerba adlanan birinci çaydan içən öküz ağa rəngə, Neleus adlı ikinci çaydan içən öküz isə qara rəngə boyanır. Reyn çayı digər çaylarla eyni istiqamətə yox almanların yaşadığı şimala doğru axır. Yazda suları axır, qışda isə buzla örtülür və insanlar üzərində gəzə bilirlər.”

Heyrləndirici şeylərin təbiəti haqqında, 145, 168

Əsrlər boyu Aristotelin bir çox mətni müqəddəs hesab edilmişdir. Onun həqiqətləri “əbədi həqiqətlər” idi və şübhə edilə bilməzdi. Ancaq müasir fəlsəfə dövrünün gəlişi ilə bu mif boşa çıxdı. Şübhəsiz ki, onun fəlsəfəyə verdiyi əsas töhfə olan məntiq əbədi olaraq dəyişməz qalacaqdır. Sonra isə Nitsşe gəldi və hətta bu da sual altına düşdü ...

“Eyni şeyi eyni anda təsdiq edə və inkar edə bilmərik. Bu, məntiqi zərurətlə deyil, yalnız bunu edə bilməməyimizlə əlaqəli subyektiv empirik bir qanundur.”

Aristotelin baxışına görə, ziddiyyət qanunu¹⁵ bütün məntiqi qanunların ən təməlidir. Bu, heç bir görünən dəlilin üst-üstə düşə bilmədiyini göstərən əsas prinsipdir. İstənilən aksioma bundan asılıdır. Bununla belə, həqiqətən belə olsa da, burada hansı ehtimalların reallaşdığını daha çox yoxlamalıyıq. Ya gerçəkliklə, varlıqla əlaqədar sanki başqa bir mənbədən bilirmiş kimi bir şeylər iddia edir; bu ona (varlığa) zidd keyfiyyətləri aid etməyin mümkün olmadığını bildirir. Ya da o (qanun) varlığa ziddiyyətli xüsusiyyətlər yükləməyə ehtiyac olmadığını deyir. Bu şəkildə başa düşüldüyündə, məntiq əvvəllər ondan gözlənilən həqiqətə sahib olmaq kimi bir məcburiyyət iddiası daşımır. O, ancaq doğru hesab etdiyimiz dünyanı təşkil etmək üçün bir şərt ola bilər. Beləliklə, məntiq aksiomalarının reallığa uyğun olub-olmadığı sualı açıq qalır. Yoxsa bütün bunlar bizə uyğun olan “reallıq” fikrini yarada bilməyimiz üçün sadəcə bir vasitə və metoddur? Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, verdiyimiz sualların birincisinə müsbət cavab vermək üçün varlıq haqqında məlumatımız olmalıdır. Bu, əlbəttə ki, belə deyil. Bir hökm (ziddiyyət qanununun ortaya çıxdığı) bu

15. Aristotelin fikrincə, *“bir şeyin həm özü, həm də əksi eyni zamanda və eyni yerdə var ola bilməz”*

səbəbdən həqiqət ölçüsünə ehtiyac duymur. Sadəcə nəyi həqiqət kimi qəbul etməli olduğumuzu izah edən bir zərurətdir.”

Fridrix Nitsşe, Hakimiyyət əzmi, 516

Beləliklə, məntiq dünyanı dərk etmə yolumuzun əxlaqına, epistemologiyamızın etikasına çevrilir. “Pis olanı” həssas təcrübə ilə deyil, əxlaq vasitəsilə müəyyənləşdirməyimizə xidmət edir. Həqiqət fikrimiz məntiqi, elmi, dini, hətta sosial və s. ilə eyni kateqoriyaya aiddir. Bunlar yaşadığımız sistemlərdir, bizə fayda verir və bizə böyük üstünlük verir. Baş verən həqiqətlərə deyil, bizə fayda gətirən və dünya anlayışımıza uyğun olan şeylərə əsaslanır.

Əhəmiyyətli fəlsəfi hadisələrin xronologiyası

E.ə. VI əsr – Miletli Fales ilə Qərb fəlsəfəsinin başlanması.

E.ə. VI əsrin sonu – Pifaqorun ölümü.

E.ə. 399 – Sokrat Afinada ölümə məhkum edilir.

E.ə. 387 – Platon Afinada ilk universitet olan Akademiyanı qurur.

E.ə. 335 – Aristotel Afinada Akademiyaya rəqib məktəb olan Likeyumu qurur.

324 – Konstantin Roma imperiyasının paytaxtını Bizantiona (Bizansa) köçürür.

400 – Müqəddəs Avqustin “Etiraflar” əsərini yazır. Fəlsəfə xristian teologiyasına daxil olur.

410 – Vestqotlar tərəfindən Romanın yağmalanması qaranlıq çağların xəbərçisidir.

529 – Afinada Akademiyanın imperator Yustinian tərəfindən bağlanmağı Ellin düşüncəsinin sonuna işarə edir.

XIII əsrin ortaları – Akvinalı Tomas Aristotel haqqında şərhlər yazır. Sxolastisizm dövrü.

1453 – Bizansın türklər tərəfindən ələ keçirilməsi, Bizans imperiyasının süqutu.

1492 – Kolumb Amerikaya çatır. Florensiyada Renessansın və yunan dilini öyrənməyə marağın canlanması.

1543 – Kopernik Yerin Günəş ətrafında fırlandığını riyazi olaraq sübut edən “Göy kürələrinin hərəkətləri haqqında” əsərini nəşr etdirir.

1633 – Qalileo Qaliley kilsə tərəfindən Günəş mərkəzli kainat nəzəriyyəindən əl çəkməyə məcbur edilir.

1641 – Rene Dekart müasir fəlsəfəsinin başlanğıcı olan “Düşüncələr” əsərini nəşr etdirir.

1677 – Spinozanın ölümü onun “Etika” əsərinin nəşrinə imkan verir.

1687 – İsaak Nyuton cazibə anlayışını təqdim etdiyi “Principia” əsərini nəşr etdirir.

1689 – Con Lokkun “İnsanın anlaması haqqında esse” əsəri nəşr edilir. Empirizmin başlanması.

1710 – Corc Berkli “İnsani biliyin prinsipləri haqqında traktat” əsərini nəşr edilir və empirizmi yeni istiqamətlərdə inkişaf etdirir.

1716 – Leibnitsin ölümü.

1739-1740 – Devid Yum “İnsan təbiəti haqqında traktat” adlı əsərini nəşr etdirir və empirizmi onun məntiqi hüdudlarına aparır.

1781 – Yumun “doqmatik yuxularından” oyanan Kant “Saf ağılın tənqidi” əsərini nəşr etdirir. Alman metafizikasının böyük dövrü başlayır.

1807 – Hegel Alman metafizikasının ən yüksək nöqtəsi olan

“Ruhun fenomenologiyası” əsərini nəşr etdirir.

1818 – Şopenhauer “Dünya İradə və İstək kimi” əsərini nəşr etdirir və Alman metafizikasını Hind fəlsəfəsi ilə tanış edir.

1889 – Nitsşe “Tanrı öldü!” deyə elan edir və Turində dəliliyə məğlub olur.

1921 – Lüdviq Vitgenşteyn “Məntiqi Fəlsəfi Traktat” əsərini nəşr etdirir və fəlsəfi problemlərə “yekun həll” tapdığını iddia edir.

1920-ci illər – Vyana çevrəsi Məntiqi Pozitivizmi önə sürür.

1927 – Martin Haydeqqer kontinental və analitik fəlsəfə arasındakı ayrılığın carçısı olan “Varlıq və Zaman” əsərini nəşr etdirir.

1943 – Jan-Pol Sartr “Varlıq və Heçlik” əsərini nəşr etdirir, Haydeqqerin düşüncələrini daha da inkişaf etdirir və ekzistensializmi təşviq edir.

1953 – Lüdviq Vitgenşteynin ölümündən sonra “Fəlsəfi tədqiqatlar” əsəri nəşr etdirir. Linqvistik analizin yüksəliş dövrü.

Aristotelin həyatının xronologiyası

E.ə. 384 - Yunanistanın şimalındakı Xalkis yarımadasında yerləşən Stagira şəhərində anadan olub.

E.ə. 367 - Afinada Platon tərəfindən yaradılan Akademiyada təhsil almağa başlayır, burada 20 il qalır.

E.ə. 347 - Akademiyanın rəhbəri vəzifəsinə təyin olunmadıqdan sonra Afinanı tərk edir və Kiçik Asiyadakı Artaneuslu Hermiasın sarayında yaşayır.

E.ə. 347 - Pifiya ilə evlənir.

E.ə. 344 - Metilen şəhərinin yerləşdiyi yaxınlıqdakı Lesbos adasına gedir.

E.ə. 343 - Makedoniyalı İskəndərin şəxsi müəllimi olur.

E.ə. 339 – Yenidən Stagiraya qayıdır.

E.ə. 335 - Afinaya qayıdır və Akademiyaya alternativ olaraq Lykeionu təsis edir.

E.ə. 323 - İskəndərin ölümündən sonra Afinada güclənən Makedoniya əleyhinə fikirlər səbəbi ilə Aristotel qaçmağa məcbur olur. Euboea adasındakı Xalkis şəhərinə yerləşdi.

E.ə. 322 - Aristotel 63 yaşında vəfat edir.

Aristotel dövrünün xronologiyası

E.ə. 390 - Romalılar qallar tərəfindən məğlub edilir və Roma imperiyasının genişlənməsi dayanır.

E.ə. 380 - Komediyaçı Aristofanın ölümü.

E.ə. 367 - Romada Konsulluq sistemi qurulur. Sirakuza şəhərinin zalım tiranı I Dionisin ölümü və Platonun Siciliyaya qayıtması.

E.ə. 361-360 - Platonun Siciliyaya üçüncü səfəri.

E.ə. 353 - Kral Mavsol ölür və dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab edilən Halikarnasdakı məqbərədə dəfn edilir.

E.ə. 348 - Roma ilə Karfagen arasındakı ikinci müqavilə.

E.ə. 347 - Platonun ölümü.

E.ə. 335 - Makedoniyalı İsgəndər taxtı çıxır və dünyanı fəthə başlayır.

E.ə. 326 - Böyük İsgəndər Hindistana çatır, imperatorluğu Adriatik sahillərindən Hind okeanına qədər uzanır.

E.ə. 323 - İskəndərin ölümü böyük imperatorluğunun dağılmasına səbəb olur.

Tövsiyyə olunan ədəbiyyat

Jonathan Barnes, Ed., *The Cambridge Companion To Aristotle*
(Cambridge University Press, 1993)

John M. Cooper, *Reason And Human Good In Aristotle* (Hackett,
1986)

Abraham Edel, *Aristotle Aristotle And His Philosophy* (1981)

Martha C. Nussbaum And Amelie O.Rorty, *Essays On Aristotle De Anima* (Oxford University Press, 1992)

The Works Of Aristotle, 2 Vol (Encyclopedia Britannica, 1990)

POL STRATERN

90 DƏQİQƏDƏ ARİSTOTEL

Pol Stratern Aristotelin həyatı və fikirlərini əsaslı, peşəkar şəkildə təsvir edir və onların insanın dünyadakı mövcudluğunu anlamaq üçün apardığı mübarizəyə təsirlərini izah edir. Kitabda Aristotelin əsərlərindən seçmələr, daha da irəli getmək istəyənlər üçün təklif olunan qısa oxuma siyahısı və Aristoteli öz dövrünə və daha geniş fəlsəfə nizamına yerləşdirən xronologiyalar daxildir.

"90 dəqiqədə fəlsəfə" seriyası, dünyanın ən böyük mütəfəkkirlərinin qısa, lakin etibarlı şərhlərini özündə cəmləşdirir. Fəlsəfi düşüncəni əyləncəli və əlçatan bir şəkildə açıqlayaraq, onu demək olar ki, hamı üçün başa düşülən və maraqlı hala gətirir.

"Bu kiçik kitabların hər biri hazırcavab (yumoristik) və dramatiktir. Zaman, yer və xarakter duyğusu yaradır. Özümə və dostlarıma Qərb mədəniyyətini tanıtdırmağın daha yaxşı yolunu düşünə bilmirəm."

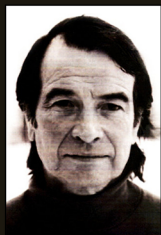
Katherina A.Powers, Boston Globe

"Yaxşı yazılmış, aydın və məlumatlı, onlar haqqında yumoristik zəkaya sahibdirlər..oxumağı dayandırmaqda çətinlik çəkirəm"

Richard Bernstein, New York Times

"Yumoristik, aydın və xoşbəxtlikdən qısa"

Jim Holt, Wall Street Journal

Pol Stratern (1940-) Şotland-İrland əsilli yazıcı

Dublin Trinity kollecində fəlsəfə təhsil alıb. Kingston universitetində riyaziyyat, elm və fəlsəfə üzrə mühazirələr oxuyub. "90 dəqiqədə filosoflar", "Böyük düşüncə: Dünyanı dəyişdirən elm adamları" kimi qısa kitab seriyalarının müəllifidir. Romanları ilə yanaşı səfər təəsüratları, elm, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, tibb və iqtisadiyyat mövzulu çoxsaylı kitabların da müəllifidir.